

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 16 • Sayı/No: 1 • Nisan/April 2025

ISSN: 1309-601X

DEVLET VE GELENEK: MİLLİ DEVLETTEN SOVYET CUMHURİYETİNE ÖZBEKİSTAN

*State and Tradition: Uzbekistan from National State to the Soviet
Republic*

Gulrukh DADAKHON KHASAN

Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, Karabük.

gulrukh.dadakhon.khasan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9451-8286

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 04.12.2024

Kabul Tarihi: 24.04.2025

DOI: 10.59281/turkiz.1596289

Kaynak göstermek için:

Dadakhon Khasan, G., (2025). Devlet ve Gelenek: Milli Devletten Sovyet Cumhuriyetine Özbekistan. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 16(1): 57-85.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

DEVLET VE GELENEK: MİLLİ DEVLETTEN SOVYET CUMHURİYETİNE ÖZBEKİSTAN

State and Tradition: Uzbekistan from National State to the Soviet Republic

Gulrukh DADAKHON KHASAN

Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, Karabük.
gulrukh.dadakhon.khasan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9451-8286

Özet

Bir devletin varlığını başarılı bir şekilde sürdürmesi için o devletin mensup olduğu ulusun ve devleti yönetenlerin sağlam bir tarih bilincine sahip olmaları elzemdir. Türk toplumlarının devlet geleneklerine baktığımızda tarihsel süreç içerisinde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzlarını benimsedikleri görülmektedir. Kavimler göçü, çevre, toplum ve devletlerle etkileşim vb. hususlar bu toplumların kültür havzasını zenginleştirirken devlet gelenekleri anlamında da belli başlı mücadele süreçlerini yaşatmıştır. Bu bağlamda Özbekistan'ın devlet tarihi ve gelenekleri ilgi çekmektedir. Özbekistan jeopolitik konumu, tarihi mirası, kültürel zenginliği, siyasi ve askeri gücü açısından Orta Asya'nın kilit ülkelerinden biridir. Bahsi geçen etkenler sebebiyle ülke, güç odaklarının merkezi haline gelmiş olup tarih boyunca birçok devletin rekabet alanı olmuştur. Bölgede hüküm süren Karahanlılar, Timurlular, Şeybaniler, Hanlıklar gibi çeşitli Türk devletleri Türkistan'a önemli bir yönetim tecrübesi, kültür ve medeniyet bırakmıştır. 19. yüzyılda bölge Rusya tarafından işgal edilmesiyle Özbekistan devlet geleneği kesintiye uğramıştır. Yaklaşık yetmiş yıl çeşitli baskılara maruz kalmakla birlikte Türkistan'ın parçalara bölünmesi Türkler için ağır yaralardan biri olmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber bağımsızlığına kavuşan Türk devletlerinden biri de Özbekistan olmuştur. Makalenin temel amacı, Özbekistan'ın tarihsel süreçteki devlet geleneğini kapsamlı bir şekilde ele alarak, geçmişten Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar uzanan dönemdeki yönetsel deneyimlerini ve bunun

Özbek kimliği üzerindeki etkilerini incelemektir. Tarih boyunca milli devlet yapısına sahip olduğu dönemler ile Sovyet yönetimi altında bulunduğu süreçte Özbekistan'ın nasıl bir idari deneyim yaşadığı ve bunun siyasi yapı ve toplumsal hafızaya nasıl yansıdığı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Kimliği; Özbekistan; Sovyetler Birliği; Devletçilik; Asimilasyon.

Abstract

The survival of a state relies on its ability to maintain a strong historical consciousness among both the nation it represents and its rulers. When examining the state traditions of Turkic societies, it becomes evident that throughout history, these societies have adopted various lifestyles, including nomadic, semi-nomadic, and settled forms of life. Factors such as the Migration of the Tribes, interactions with surrounding societies and states, and others have not only enriched the cultural milieu of these societies but also played a significant role in shaping the major struggles within their state traditions. In this context, the state history and traditions of Uzbekistan are particularly noteworthy. Uzbekistan, with its geopolitical position, historical heritage, cultural richness, and political and military power, stands as one of the key countries in Central Asia. Due to the aforementioned factors, the country has become a center of power, and throughout its history, it has been a site of rivalry for various states. The different Turkic states that ruled the region, including the Karakhanids, Timurids, Shaybanids, and Khanates, left behind significant experiences in governance, culture, and civilization in Turkestan. However, the state tradition of Uzbekistan faced disruption in the 19th century when the region was occupied by Russia. Despite enduring various pressures for almost seventy years, the division of Turkestan remains a profound wound for the Turkic peoples. With the dissolution of the Soviet Union in 1991, Uzbekistan emerged as one of the independent Turkic states. The main aim of this paper is to examine Uzbekistan's state tradition comprehensively, focusing on its governance experiences from the past until the dissolution of the Soviet Union, and analyzing their impact on the formation of Uzbek identity. The paper will explore the administrative experiences of Uzbekistan during its periods as a nation-state and under Soviet rule, and how these experiences have influenced the country's political structure and collective memory.

Keywords: Uzbek Identity; Uzbekistan; Soviet Union; Statism; Assimilation.

Giriş

Orta Asya'nın merkezinde konumlanan Özbekistan, tarihten bugüne medeniyetlerin beşiği olarak bilinmektedir. Ülke, coğrafi konumu, ticaret ağlarının üzerinde yer alması, zengin kaynaklara sahip olması itibarıyla ilgi çekmektedir. Bu etkenler sebebiyle tarih boyunca birçok devletin güç mücadelesi içinde olduğu bir bölge olmuştur. Nitekim bir takım güçlü, tarihî ve kültürel açıdan öne çıkan devlet Türkistan topraklarında kurulmuştur. Karahanlılar, Timurlular, Babürler, Şeybaniler, Hanlıklar gibi devletler bölgeye hâkim olmuş ve önemli izler bırakmışlardır. Bölgede büyük medeniyet inşa etmenin yanı sıra güçlü bir devletçilik anlayışının pekişmesine yol açmıştır. Türkistan'da yaşamını sürdüren Türk boylarından biri günümüz ismiyle Özbekler ayrı öneme sahiptir. Bu Türk boyu için Özbekler kavramı çeşitli tartışmalar olsa da Altın Orda devletinin yöneticisi Özbek Han'dan sonra kullanıma girmiştir. Nihayetinde Türklerin bir kolunu ifade etmek için kullanılmaya başlanan kavram hâline gelmiştir. Özbekler diğerlerine nazaran en erken yerleşik hayata geçen Türk boylarındandır. Yerleşik hayata geçmenin ardından Maverâünnehir bölgesinde ciddi ilerlemeler kat etmişlerdir.

19. yüzyılda jeopolitik öneme sahip olan Türkistan'da Çarlık Rusya'sı ve İngiltere arasında bir rekabet söz konusuydu. Bu rekabeti Rusya'nın kazanmasıyla birlikte Özbekistan'ın yüzyıllardır süregelen devlet geleneği kesintiye uğramıştır. Sovyetler bünyesinde varlığını devam ettiren bölge halkı, çeşitli maddi ve manevi baskılara maruz kalmıştır. Bu süreçte Özbeklerin sahip olduğu güçlü kimlik şuuru, asimilasyonlara karşı direnç kaynağı olmuştur. Türkistan Ceditçileri önderliğinde çeşitli farkındalık faaliyetlerinde bulunulduysa da "Repressiya" sürecinde aydın kırımının gerçekleşmesiyle bölge halkının direnci kırılmaya çalışılmıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla

kesintiye uğrayan devlet geleneğini tekrar sürdürme fırsatına sahip olmuştur.

Çalışmanın amacı, Özbekistan'ın yönetim anlayışının tarihsel dönüşümünü, devlet tecrübelerinin ülkenin siyasi ve toplumsal yapısına nasıl etki ettiğini ortaya koymaktır. Ülkenin geçmişten Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar uzanan süreçte, millî devlet yapısından Sovyet yönetimi altındaki idari sisteme nasıl evrildiği incelenecek, Özbekistan'ın tarihsel deneyimlerinin, hem avantajlarını hem de dezavantajlarını sunarak, bu deneyimlerin ülkenin siyasi, kültürel ve toplumsal yapısındaki yansımalarını ele almak hedeflenmektedir. Sosyal bilimler alanında yaygın olarak kullanılmakta olan nitel araştırma yöntemine başvurulmuş olup çeşitli dillerdeki kaynaklar üzerinden literatür taraması gerçekleştirilmiştir.

1. Özbek Kimliği Üzerine Tartışmalar

Se Özbek kavramının ne anlam ifade ettiği ve nasıl ortaya çıktığına ilişkin çeşitli tartışma ve değerlendirmeler mevcuttur. Modern Uzbeks kitabının yazarı E. Allworth'un görüşüne göre Rus ve Avrupalı tarihçilerin üzerinde tartıştığı öz-kendi ve bek-bey kelimelerinden oluşan Özbek isminin bu niteliğe sahip olmasından dolayı anlam olarak "kendi kendinin beyi", "ozi oziga bek" anlamını ifade ettiği iddia edilmiştir (Dilmaç, 2019: 21). Anlam bakımından benzer değerlendirmelerin bulunmasına karşın kavramın nasıl ve nerede ortaya çıktığına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Çoğu tarihçi Altın Orda hükümdarı Özbek Handan dolayı yönettiği kitleye verilen isim olduğunu öne sürerken (Kamalova, 2017: 168) Özbek Han'ın ilk Müslüman Han olması sebebiyle Müslümanlığı seçenlere verildiği de belirtilir. Hanı ziyaret eden İbn Battuta'ya göre Özbek Han'ın bütün beyleri Müslümandı. Dolayısıyla Ebül Gazi Bahadır Han'a göre Özbek Han döneminde İslam'a geçenlere Özbek kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Gürbüz, 2019: 280). Yakubovski'nin ifadesine göre 14. yüzyıl tarihçisi Hamidullah Kazvini Azerbaycan'a yapılan

seferden bahsederken Han'ın askerlerini "Uzbekân", Altın Orda'yı da Mamlakat-i Uzbekî olarak dile getirmiştir (Hatunoğlu ve Tomarca, 2023: 174). 14-15. yüzyıllarda Arapça ve Farsça yazılmış kaynaklara baktığımız zaman Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgesinde yani Aral ve Hazar Denizi'nden Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine kadar, İtil ve Yayık Nehri'nin kuzeyinden Balkaş Gölü ve Çu Havalisi'ne kadarki bölgede yaşayan Türk-Moğol kabilelerine Özbek ismi verilmiştir (Hatunoğlu ve Tomarca, 2023: 174). Cuci ulusu döneminde Özbekler için Tatar ismi yaygın olarak kullanılmıştır. Kıpçak bozkırındaki kavimlere ise Kıpçak kavramı kullanılmıştır. Deşt-i Kıpçak'taki göçebe kabilelere Toğmak adı verilirdi. Özbek Handan sonra ise Tatar ve Kıpçakların hepsine Toğmak yerine Özbek adı verilmiştir (Tuğ, 2019: 51).

15. yüzyılın ortalarında Özbek boylarını birleştiren Ebu'l Hayr Han'ın öncülüğünde Özbekler kuzeyden güneye ilerlemeye başlamışlardır. Bu göç aslında günümüz Kazaklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Öyle ki, Ebu'l Hayr Han güneye inerek merkezîleşmeyi sağlamayı amaçlarken merkezîleşmeye itiraz eden iki Han'ın (Giray ve Canibek) onlardan ayrılmasıyla Kazak topluluğu ortaya çıkmıştır. Böylece Özbek kabile konfederasyonu bölünmüş ve Özbek, Nogay, Başkurt ve Kazak halklarını kapsayan Özbek kavramı dar anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Bu topluluk başlangıçta Kazak-Özbekler olarak tanımlanırken zamanla Kazak olarak anılmışlardır. Sonuç olarak Özbekler, Sibirya Özbekleri, Kazak Özbekleri ve Şeybani Özbekleri olarak üçe bölünmüşlerdir. Günümüz Özbekistan halkının temelini oluşturan Şeybani Özbekleri, 16. yüzyılda Kıpçak bozkırlarından güneye ilerleyerek son büyük göçü gerçekleştirmişlerdir (Dilmaç, 2019: 23).

Maveraünnehir bölgesi tarih boyunca Türk-İran kültürel, siyasi etkilerinin yanı sıra göçebe ve yerleşik medeniyetler arasındaki etkileşimlerle şekillenmiştir. Göçebe Türk boyları ve yerleşik toplulukların temas halinde olması bölgenin yapısını derinden etkilemiştir. Bu sebeple Orta Asya'nın Orta Çağ tarihi iki farklı

medeniyet ve yaşam şeklinin sentezi gibidir (Subtenly, 1994: 48). Coğrafi koşullardan ötürü çöllerden oluşan bölgenin batısı göçebelğe yol açarken Fergana Vadisi yerleşik hayat için uygun şartlar yaratmaktaydı. Göçebe Özbek toplulukların kuzeyden güneye yerleşmesi yerlilerin yaşam biçimiyle etkilenmiş bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte göçebe ve yerleşik halklar arasında karşılıklı bir güvensizlik söz konusuydu. Yerleşik halk, göçebelerin askerî potansiyelinden tedirgin olurken göçebe halk kendilerine has özellikleri kaybederek yerleşik halkın yaşam biçimini benimseyecekleri korkusunu yaşamaktaydılar (Dilmaç, 2019: 27).

Diğer taraftan Orta Asya bölgesinin en eski yerleşik topluluğu İrani topluluklar olduğu çeşitli tarihçilerce öne sürülmüştür (Barthold, 2015: 4). 10. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişyle Farsilerin etkisi azalmaya başlamıştır. Bu aşamada yerleşik topluluk ve göçebe halk arasında kimi gerilimler söz konusu olmuştur. Göçebe Türk boyları yerleşik düzene geçerken İran ve İslam etkisine maruz kalmışlardır. Bölgede Türk ve İrani kavramları yerine zamanla Türk ve Tacik ifadeleri ortaya çıkmıştır (Subtenly, 1994: 48). Bölge yöneticisi olan Özbekler, bölgedeki yerleşik halklara “Sart” ifadesini kullanmaya başlamış olsa da Özbeklerin yerleşik hayatı benimsemesiyle bu kavram ırk fark etmeksizin bölgedeki bütün yerleşik halk için kullanılmıştır. 16. yüzyıl sonlarına doğru Özbeklerde grup kimliği zayıflayarak Türk veya Tacik isimleri kullanılmıştır. Ancak Özbek kavramı tekrar Sovyetler döneminde gündeme gelmiştir (Dilmaç, 2019: 29).

Özbek kimliği oluşumu üzerinde İslamiyet’in büyük bir etkisi olmuştur. Orta Asya bölgesinde diğer Türk halklarının arasında İslam’ı en çok benimseyen ve kimliklerinin bir parçası olarak gören Türk halkı Özbekler olmuştur. Bu coğrafyada İslam dini oldukça sağlam temellere dayandırıldığından Sovyet döneminde ateizmi yayma çabalarına rağmen bölge halkı üzerinde etkinliğini sürdürmüştür. İslamiyet’in bölgede yayılmasında coğrafi etkenler ve bölge halklarının yaşayış biçimleri son derece önem arz

etmiştir. Arapların bölgeye gelmesiyle İslam'ı Büyük İpek Yolunun yer aldığı merkez bölgelerde yaymak kuzey steplerine ve göçebe yaşam biçimini sürdüren Türklerin arasında yaymaktan nispeten daha kolay olmuştur. Müslüman alim ve tüccarlar çoğunlukla Buhara, Semerkant gibi merkezî alanlarda yerleştiklerinden, Müslümanlığı geniş steplere ulaştıracak yeterli insan gücüne sahip olunmamıştır (Avcı, 2024: 522). Nitekim, İslam steplerde yaşayan göçebe Türkler arasında etkili olamamıştır. Bu süreçte İslam'ı benimseten Ahmet Yesevi, hikmetleriyle Orta Asya Türkleri arasında derin izler bırakmıştır. Yesevi, Sufilik kanalıyla İslam'ı bölgedeki Türklere süzgeçten geçirerek onların anlayabileceği şekilde aktarmıştır (Ocak, 2016: 32). Böylece Türk halkı kimliklerine Araplığı değil salt Müslümanlığı eklemiştir (Avcı, 2024: 524).

Özbek kimlik tanımlamasının en önemli temsilcilerinden biri de Emir Timur'dur. Timurlu İmparatorluğu kurucusu olan Timur, Türk asker ve devlet adamıdır. Askerî yetenek ve stratejik zekasıyla önemli zaferler kazanmış, geniş topraklar fethetmiştir. Savaşlardaki başarılarının yanı sıra bilim ve kültüre de büyük önem veren Timur, Maverâünnehir bölgesini dönemin önemli medeniyet merkezlerinden biri haline getirmiştir. Sovyet Özbekistan'ı ve bağımsızlık sonrası dönemde Timur tarihi bir sembol olarak ön plana çıkmıştır. Sovyet döneminde Timur'a karşı uygulanan yasaklara rağmen ilk olarak Rus Profesör Yakubovski'nin çalışmalarıyla 1946 yılında Timurluların Özbek tarihi içerisine dahil edilmesi süreci başlamıştır (Allworth, 1990: 243). Ancak Sovyet dönemi öncesinde de Timur, Orta Asya bölgesinin, Türkistan halkının millî şuuru olarak bilinirdi (Boymirza, 2018: 2). Her ne kadar tarihte Şeybanilerle Timurlular savaş hâlinde bulunmuş olsa da bölge yönetiminde olan bu önderler Türkistan'ın mirası olarak kabul edilir. Türkistan Ceditçileri de Timur'u adaletli, güçlü bir yönetici olarak bilirdi. Bu sebeple Türkistanlılar kendilerini Timurluların ve diğer önderlerin halefi olarak sunarlar (Paksoy).

Sovyet döneminde yaşanan sosyo-politik gelişmeler ve Türkistan halkına yönelik uygulanan asimilasyon politikaları, hem üst kimlik olarak Türk kimliği hem de alt kimlik olarak Özbek kimliklerinin oluşum ve evrim süreçlerinde belirleyici etkenler olarak öne çıkmıştır. Bölgede Sovyetler tarafından bir üst kimlik olan “Homo Sovieticus” yani “İdeal Sovyet İnsanı” oluşturulması hedeflenmiştir. Rus yönetimi, tehdit unsuru olarak gördükleri Türklük ve İslam kimliklerini ortadan kaldırmaya yönelik politikalar çerçevesinde Özbek, Kazak, Kırgız gibi alt kimlikleri ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bu süreçte milliyetçi düşünceye sahip olan Özbek aydınları, Ceditçileri tasfiye edilmiş, birçok cami kapatılmıştır (Avcı, 2024: 535). Bunun yanı sıra bu süreçte Türk halklarının ortak alfabeye geçiş çabaları da Ruslar tarafından engellenmiş olup Türk dünyası arasında birlikteliğe yol açan her türlü faaliyet ortadan kaldırılmıştır. Söz konusu halkların Türklük kimliği çatısı altında birleşmelerini önlemek amacıyla Sovyetler, Türkistan halkına çeşitli alt kimlikleri benimsetme politikası uygulamıştır. Sınır düzenlemeleriyle birlikte yapay olarak oluşturulmuş bir kimliğe sahip ulusların ortaya çıkması Sovyetlerin kısmen başarılı olduğunu göstermektedir. Nitekim oluşturulan yapay sınırların ardından Sovyetlerin sonlarına doğru Türk boyları arasında bir takım etnik çatışmalar meydana gelmiştir. Türk üst kimliği perspektifinden sıyrılarak, yerel kimlik unsurlarının benimsenmesine yönelik belirgin bir dönüşüm süreci gözlemlenmiştir.

Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olan Kerimov 24 Mart 1990 tarihinde Özbekistan SSC Yüksek Sovyet tarafınca cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Mart 1991’de Sovyetlerin devamı için yapılan referandum öncesi halkı birliğin devamı lehine oy vermeye teşvik etmiştir (Asker, 2021: 300). Ancak GKÇP tarafından gerçekleştirilen darbenin başarısız olmasıyla birlik ülkeleri bağımsızlığını ilan etmiştir. Sovyetlerin çöküşünün ardından bağımsız Özbekistan’ın ilk devlet başkanı olan İslam Kerimov Özbekistan’da Özbeklik şuurunu güçlendirmeye yönelik

çalışmalar yapmıştır. Aslına bakıldığında bağımsızlık düşüncesine mesafeli olduğu bilinen Kerimov, bir anlamda iktidarını meşrulaştırmak amacıyla böyle bir strateji benimsemiştir. Kerimov'un hedeflediği sonuçlar gerçekleşmeyince, politikasını mevcut konjonktüre göre şekillendirerek Özbek kimliğinin inşasını öncelikli strateji olarak belirlemiştir. Özbeklik şuuru, vatanseverlik kavramları ön plana çıkarılmış, Maverayünnehir sınırları içinde yaşayan eski medeniyetler Özbek kimliğinin bir parçası olarak görülmüş, millî bilincin kuvvetlenmesinde Özbek dili güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ülkede Rusçanın etkisi azaltılmış, Özbekçe ders saatleri artırılmış, sokak isimleri Rusçadan Özbekçeye değiştirilmiş ve buna benzer birçok değişiklik yapılmıştır. Böylece Özbeklerin Özbekistan'ın tek hâkimi olduğu mesajının verilmesi hedeflenmiştir (Dilmaç, 2019: 59). Benzer süreçler diğer Türk Cumhuriyetlerinde de yaşanmıştır; örneğin Azerbaycan'da birçok meydan isimleri bağımsızlık sonrası de-sovyetizasyon evresinde değiştirilmiştir (Bayrakdar vd., 2022: 945). Ayrıca Kerimov, Sovyet döneminde Timur'a yönelik uygulanan yasakları ortadan kaldırarak onu millî bir figür olarak öne çıkarma politikası uygulamıştır. Ulus inşa sürecinde Özbek kimliği yaratmak için çabalarken Timur'un mirasından sıkça yararlanılmıştır. Bağımsız Özbekistan'ın millî kimlik inşası aşamasında, Timur şahsiyeti ulusal kimliğin bir parçası olarak benimsenmiştir (Yılmaz, 2018: 82). Bu kapsamda 1992 yılında Emir Timur resmî olarak Özbekistan'ın millî kahramanı olarak ilan edilmiş ve Taşkent'teki Lenin heykeli yıkılarak yerine Timur'un heykeli dikilmiştir. Ayrıca Özbekistan bayrağının mavi rengi Timur devletinin bayrağının rengi olması hasebiyle seçildiği Özbek makamları tarafından açıklanmıştır (Dilmaç, 2019: 53).

2. Özbekistan Devlet Geleneği

Türkistan bölgesi, milattan önceki dönemlerden itibaren Türk topluluklarının yerleşim ve medeniyet sahası olmuştur. Harezm

bölgesinde kazılar yapmış olan Tolstov, Türklerin bölgeye M.Ö. 2500'lerde geldiğini öne sürmektedir. Tarihçi Narşahi Maveräünnehir'in ilk yerleşimcilerinin Türkistan halkı olduğunu belirtmektedir. Bu bölge, yalnızca Türkler için değil, aynı zamanda farklı devletler için de stratejik bir öneme sahip olmuş ve tarih boyunca Büyük İskender de dâhil olmak üzere birçok güç tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Bölgede Hun Devleti, Göktürk ve Uygur Devletleri kurulmuş olup bu dönemlerde önemli devletleşme temelleri atılmıştır. Ortaçağda bölgede önce Türkler ardından Araplar hakimiyet mücadelesi vermiştir. Bölge hem Türk hem de Arap yönetimleri altında yaşanan tarihsel süreçlerin sonucunda, Türk kültürü ile İslam medeniyetinin bir sentezini oluşturmuştur (Eravcı, 2021: 2). 9.-10. yy.'larda Türklerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte kurulan Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk-İslam tarihinin önemli dönemlerini oluşturmaktadır. Ancak Selçuklular önderliğinde Türklerin bir kısmının Ön-Asya'ya ilerlemesiyle 13.yy'ın başlarında Moğollar Orta Asya bölgesini hakimiyeti altına almıştır (Saray, 2019: 309). Bölge Cengiz Han tarafından ele geçirilerek oğulları arasında paylaştırılmıştır (Yalçınkaya, 2021: 35). Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın hanedanından gelen Özbek Han, 1312-1347 tarihleri arasında Altın Orda devletinin başına geçmiş ve yönettiği halka kendi ismini vermiştir. Böylece başlangıçta şahıs ismi olan Özbek, zamanla bir Türk topluluğunu ifade eder hâle gelmiştir (Khasan, 2023: 18). Özbek Han döneminde İslamiyet bölgede tamamıyla yerleşmiş; devlet, iç siyasette güç kazandığı gibi dış ilişkilerde de birçok devletle iyi münasebetler geliştirmiştir. Özbek Han bölgede azınlıkların etkisini azaltarak Türklerin gücünü artırmaya çalışmıştır. Şehrin mimarisine de önem gösteren Özbek Han hakkında Arap seyyah İbn Battuta şu sözleri kullanmıştır: *“geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultandır...ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır.”* (Gömeç, 2018: 236).

14. yüzyılın sonlarına doğru yeni bir güç olan Emir Timur yükselmekteydi. Timurlulara paralel olarak Özbekler/Şeybaniler de güçlenerek Timurlulara saldırmaya başlamıştır. Özbek Han'ın soyundan gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468) döneminde Özbek devletinin temelleri atılmış olup Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır. Özbek devletinin kuvvetlendiğini gören Moğol kabileleri Özbek Türklerine saldırmaya başlamıştır (Khasan, 2023: 18). Yoğun istilalar sonucunda Özbekler zayıflamış, Ebu'l-Hayr Han'a bağlı sultanlar Han'dan ayrılarak kuzeye doğru göç etmişlerdir. Bölünmeler ve Moğolların saldırı ve istilaları Özbeklerin yıpranmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Ebu'l-Hayr Han 1468'de yenilgiye uğrayarak vefat etmiştir (Saray, 2019: 310). Timurlular bölge halkı üzerinde güçlü bir yönetime sahip oldularsa da zaman içinde şehzadeler arasında çıkan taht kavgaları ve özellikle Timur'un vefatı sonrası yönetimin zayıflaması gibi etmenlerden dolayı devlet güç kaybetmiştir. Ebu'l-Hayr Han sonrası tahta çıkan Şeybani (1500) döneminde devlet eski kuvvetine kavuşmuş olup Timurluların hâkimiyetine son vererek bütün Türkistan'ı ele geçirmiştir. 1500 yılında Buhara'yı, 1501'de Semerkant'ı, (1503) Belh'i, 1507'de Herat'ı kontrolü altına alan Şeybani, Timurlulardan sonra bölgede önemli bir güç hâline gelmiştir. Ne var ki bu süreçte Horasan'da güçlenmekte olan diğer bir kuvvet, Safevi devletinin hükümdarı Şah İsmail olmuştur. Bölgenin iki esas gücü arasında 1510 yılında bir savaş yaşanmış; Şeybani Han yenilerek hayatını kaybetmiştir (Kara, 1999: 5). Savaşta Osmanlıların Şah İsmail'e karşı Şeybaniler'e yardım etmelerine rağmen savaşın sonucu değişmemiştir. Şeybani Han'ın vefatı sonrası Özbeklerde kargaşa ortaya çıkmış, bundan istifade Babür Şah gücünü toplayarak Semerkant'a girmiştir. Ancak çok geçmeden Türkistan'dan vazgeçen Babür Şah Hindistan'a yönelmiştir. Bu dönemde, Şah İsmail'in Osmanlılara yenilmesi üzerine Özbekler, bölgedeki bazı toprakları ele geçirmiştir. Özbeklerden Abdullatif Han (1540-1551) Kanuni Sultan Süleyman'a Şii tehlikesine karşı iş birliği yapma teklifi sunmuştur. Oluşturulan

birlik sonucunda Osmanlı Tebrizi ele geçirmiştir. Bu durum Türkistan-Osmanlı ilişkisi bakımından önem arz etmektedir.

16. yüzyılın sonlarına doğru Özbekler arasındaki birlik bozulmuş olup farklı beyler kendilerini Han ilan etmiş böylece yeni bir kargaşa ortamı ortaya çıkmıştır (Gömeç, 2018: 240). Şeybani Hanlığı zayıflamaya başlamasının ardından Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kungratlar ve Hokand'da Mingler olmak üzere üç hanedan bölgeye hükmetmeye başlamıştır (Dilmaç, 2019: 24). Sonuç olarak Özbekler, Buhara (1500), Hive (1512) ve Hokand (1710) merkezli üç hanlıklarda başat aktör olmaya devam etmişlerdir (Khasan, 2023: 19). Başlangıçta Hanlıklar önemli başarılar elde etmiş olsalar da zaman içinde aralarındaki bütünlüğü koruyamamışlardır. Hanlıkların karşılıklı nüfuz mücadelesine girişmesi güçlerini zayıflatmış ve bunun sonucunda Hanlıklar dış tehditlere açık duruma gelmişlerdir (Saray, 2019: 312). Hanlıklar aralarında sürtüşmeler yaşandığı dönemde Rusya Türkistan'a yönelik yayılmacı siyasetini gerçekleştirmek maksadıyla harekete geçmiştir. Bu hedef çerçevesinde 1552'de Kazan Hanlığı, 1556 yılında Astrahan Hanlığı Moskova Prenslığı tarafından ele geçirmiştir (Öztürk, 2012: 30). Kazak steplerinin de alınmasıyla Çarlık, Türkistan sınırlarına yaklaşırken üç hanlığın düşmanlarına karşı birlik ve dayanışma içinde olmaksızın nüfuz mücadelesini sürdürmeleri yenilmelerine sebebiyet vermiştir (Yalçinkaya, 2021: 40).

Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım Savaşı'nda (1854-1856) yenilen Rusya, Karadeniz'den umudunu keserek bütün gücüyle Orta Asya'ya yönelir. Rusya'nın 1852 yılında Çin ile imzalanan Gulça Anlaşması ile Türkistan'ın işgali için hazırlıklar tamamlanmıştır (Kara, 1999: 8). Çin'de yaşanan iç karışıklıklar ve ayaklanmalar sürecinde bölgedeki nüfuzunu artırmayı amaçlayan Rusya, Gulça Anlaşması ile Çin'den önemli ticari ayrıcalıklar elde ederek Gulça ve Tarbagatay'ı ticarete açmıştır (Özel Özcan, 2020: 157). Anlaşma, Rus tüccarların faaliyetlerine Çinli yetkililerin müdahale etmemesini güvence altına alırken, Rusya'nın doğu sınırlarını

teminat altına almasını sağlamış ve böylece Batı Türkistan'a yönelik yayılcı politikalarına odaklanmasına zemin hazırlamıştır. Ruslar 1852'de stratejik öneme sahip olan Akmesic'e saldırmalarına karşın kale alınamamış bölge, etkin bir şekilde müdafaa edilmiştir. Ne var ki söz konusu kaleye önem veren Ruslar, General Perovski komutasında kaleyi her taraftan kuşatarak almayı başarmıştır. Diğer taraftan saldırı esnasında kaleye gönderilen 'teslim olun' notasındaki yazılar Rusların gerçek hedefini tam anlamıyla açıklar niteliktedir: *"Ruslar buraya ne bir gün için ne de bir yıl için gelmişlerdir, bilâkis ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir."* (Saray, 2019: 314).

Rusya, Türkistan bölgesinin işgalini kolaylaştırmak amacıyla 1858-1859 yıllarında bölgenin siyasi, iktisadi, stratejik hususiyetlerini kapsayan bir rapor hazırlanması için İgnatiev başkanlığında heyet göndermiştir. İgnatiev'in hazırladığı raporda Rusya'ya bu ülkelerin işgale hazır olduğunu zira bölgede yeterince ihtilafın bulunduğunu ve Rusya'nın tek yapması gerekenin Hanlar arasındaki anlaşmazlıkları alevlendirerek bu Hanlıkları birbirlerine düşürmek olacağını ifade etmiştir (Khasan, 2023: 20). Hazırlıkları tamamlayan Rusya, Hokand Hanlığıyla ihtilaf içinde olan Buhara Hanlığı'nın desteğini alarak 1864 yılında Hokand Hanlığı'na saldırmıştır. Alim Kul komutasındaki Hanlık azami ölçüde müdafaa etmiş olmasına karşın yeterli güç ve donanımın bulunmaması sebebiyle Hanlığın direnci kırılmış ve Rusya Taşkent'i almıştır. Batı devletlerinin bu saldırı ve işgaller karşısında Rusya'dan cevap beklemesi üzerine Prens Gorçakof, 1864'te işgal gerekçesini içeren bir deklarasyon yayımlamıştır:

Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün

olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de, Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi (Eravcı, 2021: 8-9).

Hokand Hanlığı'nın Çarlık tarafından alınmasından sonra Ocak 1866'da General Çernayev, bu kez de dost görüldüğü Buhara Hanlığı'na karşı beklenmeyen bir savaş başlatmıştır. Savaşta Rusların yenilmesi üzerine ordunun başına General Romanovskiy'in getirilmesiyle Buhara ordusu başarısız olmuş olup Hocent Ruslar tarafından zaptedilmiştir. Buhara Hanlığının barış istediğini Ruslar kabul etmemiştir. 1868 yılında İngiltere ve Osmanlı'dan yardım gelmemesiyle Buhara Hanlığı mağlubiyete uğramış ve Rusya'nın ağır isteklerini yerine getirmek zorunda kalmıştır (Sodiqov & Jo'rayev, 2011: 117-121). 1873'te General Kaufman önderliğindeki Rus ordusu Buhara ve Hokand'ın alınmasıyla Hive Hanlığı'nı işgal etmiştir. Hiveliler önemli sayılabilecek bir mücadele vermiş olsa da savaş Rusya'nın zaferiyle sonuçlanmıştır. Dahası Hive Hanı savaş sonunda ağır şartları içeren anlaşmayı kabul etmek durumunda kalmıştır. İşbu anlaşmaya göre savaşın mesulü Hanlığın kendisi olarak yansıtılmış ve Rusya'ya tazminat ödeneceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Rusya dilediği yerlerde askerî üsler kurabilecek, Rus ticaret kervanları serbestçe dolaşacak, Rus tüccarları da vergi vermeksizin mallarını satabilecekti (Kara, 1999: 10-11). Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesi işgalleri devam ederken 1865 yılında Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı, merkezi Taşkent olan, sınırları Issık Gölü'nün

batısından Ural nehrine kadar uzanan Sirderya nehrinin uzandığı coğrafyada Türkistan Eyaleti oluşturulmuştur (Çapraz, 2011: 70). Ancak Türkistan Oblastı'nın Orenburg idaresinden ayrılmasına ilişkin çalışmalar başlatılarak 1867'de yeni bir kanunla Taşkent merkezli müstakil Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. İlk Türkistan valisi General Kaufman olmuştur (Kerimov, 2019: 53-54). Ruslar bölgede kendi yönetim sistemlerini uygulamaya başlamışlardır. Türkistan Genel Valiliği'ne atadıkları kendilerine sadık yöneticilerle Türkistan'ı diledikleri gibi denetlemekte olup bölgeyi yerli idareciler kanalıyla ağır vergiler toplayarak zayıflatmaktadırlar (Eravcı, 2021: 11). Türkistan topraklarına Rus göçmenlerinin yerleştirilmesiyle bölge Ruslaştırılmaya çalışılmasının yanı sıra Türkler kendi arazilerinden yoksun bırakılmıştır. Bölge halkı bir takım siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel baskılara karşı zaman zaman ayaklandıysa da Ruslar tarafınca ağır bir şekilde bastırılmıştır. Halkın Rus hükümlarlığına karşı direnç göstermesinde ise üç etken belirleyici olmuştur. Bunlar İslamcılık, Türkçülük ve yeni yükselen Ceditçilik akımıdır (Saray, 2019: 327). Türkistan halkının entelektüel şahısları toplumun geri kalmışlığının bilincindeydi. Söz konusu cehaletin önüne geçmek üzere Ceditçilik olarak adlandırılan bir aydınlanma hareketi başlatılmıştır. Bu kapsamda dinî ilimlerin yanı sıra modern bilimleri de içeren Usul-i Cedit okulları açılmıştır. Dönemin önde gelen Türk-İslam düşünürü İsmail Gaspıralı'nın fikirleri Türkistan Ceditçilerini büyük ölçüde etkilemiş, onların ilham kaynağı olmuştur (Yıldız, 2021: 250). Bu aydınlanma hareketi halkın politik anlamda bir uyanış yaşamasını sağlamıştır.

3. Sovyetler Birliği Döneminde Özbekistan

25 Ekim 1917 tarihindeki Bolşevik ihtilalinin Rusya'daki Çarlık rejimine son vermesiyle birlikte Türkler için bir umut ışığı doğmuştur. Rusya'da böylesine büyük bir dönüşümün meydana gelmesi ve bu değişim sürecinde otoritenin zayıflaması Türkistan halkı için önemli bir fırsat teşkil etmiş olup bölge düşünürleri

Türkistan'ın geleceği ve muhtemel bir siyasi yapılandırma üzerinde tartışmak amacıyla bir dizi toplantı ve müzakereler düzenlemeye girişmişlerdir. Bu süreçte Milliyetler deklarasyonunun da verdiği cesaretle Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade önderliğinde bir cumhuriyet tesis edilirken, Mustafa Çokay liderliğinde Türkistan'ın Hokand kentinde Türkistan Otonomisi, İdil-Ural bölgesinde ise Tatar Başkurtlar kendi millî yönetimlerini, Kazaklar Alihan Bökeyhanov başkanlığında Alaş Orda Hükümetini kurmuştur (Kara, 1999: 88). Aynı idareler oluşturma girişiminde bulunmaları neticesinde Bolşevikler Türk yönetimlere askeri birlikler göndererek katliamlar yapmıştır. Bir yandan vaatler verilirken diğer yandan bu vaatlerin gerçekleşmesine hiçbir şekilde müsaade etmemişlerdir. 15-22 Kasım 1917'de bir kongre düzenleyerek "Türkistan Sovyet Komiserliğini" kurduklarını ilan etmişlerdi. Komünist iktidarın temsilcileri, beyannamelerin aksine Türkistan'ın kontrolü ve idaresinin ancak kendilerine ait olan bir hak olduğunu belirtmişlerdir. Moskova'daki "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi"nden alınan emirle 1 Mayıs 1918 tarihinde yapılan kongrede Sovyetlere bağlı "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" kurduklarını ilan etmişlerdir (Saray, 2019: 277). Sosyalist rejim altında Türkistan halkı gerek savaş alanında gerek fikri alanda mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Örneğin, 1921 Temmuz ayında Mustafa Kemal Paşa tarafından Buhara'ya gönderilen TBMM üyesi İsmail Suphi'nin girişimiyle "Türkistan Milli Birliği" kurulmuş ve Zeki Velidi yönetime geçirilmiştir. Ne var ki Sovyetlerin baskısıyla Zeki Velidi ve öncü şahıslar ülkeden uzaklaştırılmıştır (Khasan, 2023: 36). Türklerin millî hak ve kimliklerini muhafaza etmek amacıyla gösterdiği gayretlerin Rusları endişelendirmesi üzerine Moskova direktifi doğrultusunda Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenler arasında çeşitli sorunlar ortaya çıkarılarak bu halkları birbirine karşı kıskırtmak maksadıyla yeni bir strateji ve politika izlemeye başlamışlardır. 12 Haziran 1924 tarihinde SBKP MK Politbürosu "Orta Asya

Cumhuriyetlerinde Ulusal Yeniden Bölümlere Ayrılması Hakkında” karar çıkarmıştır (Gleason, 2014).

Resim 1: Sovyetler Birliği’nin Orta Asya’daki cumhuriyetleri

Eylül 1924’te Türkistan parçalara ayrılarak yerine Tacikistan Özerk Cumhuriyetini de içine alan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan SSC, Rusya’ya bağlı Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti (bugünkü Kazakistan), Kara-Kırgızistan (bugünkü Kırgızistan) Özerk Cumhuriyeti ve yine Rusya’ya bağlı Karakalpakistan Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 1929 yılında Tacikistan, Özbekistan’dan ayrılarak ayrı Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü almış, bunun yanı sıra Kırgızistan’ın adı Kazakistan, Kara-Kırgızistan’ın adı ise Kırgızistan olarak değiştirilmiştir. Karakalpakistan Özerk Bölgesi 1932 senesinde Rusya’ya bağlı özerk cumhuriyet hâline gelmiş, 1936 yılında ise Özbekistan’a bağlanmıştır (Kara, 1999: 135; Dilmaç, 2019: 41). Netice itibarıyla 1924’te başlayan sınır düzenlemeleri 1936’da tamamlanmış ve haritadaki (Resim1) (University of Texas Libraries) görünümünü almıştır.

Ekim 1924’te Sovyet Rusya Merkezi İdare Komitesi tarafınca Özbekistan Komünist Partisi kurulmuştur. Diğer Birlik Cumhuriyetlerindeki Partiler gibi Özbekistan Komünist Partisi de

Sovyet Komünist Partisinden bağımsız hareket etme yetkisine sahip değildi. Özbekistan KP Sovyet KP'ye koşulsuz sadakatle bağlı olmak ve siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda merkez direktiflerine uygun şekilde faaliyette bulunmak mecburiyetindeydi. İdari açıdan bakıldığında, Komünist Partinin başına Birinci ve İkinci Sekreterler atanmaktadır. Birinci Parti Sekreteri KP'nin liderliğini yapmak, koordinasyonunu sağlamak ve denetimini yapmakla görevlendirilmiştir. Diğer bir anlatımla Birinci Parti Sekreteri Özbekistan SSC'nin devlet başkanı niteliğindedir. Parti politikalarını cumhuriyet düzeyinde uygular ve Moskova'nın çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket eder (Norling, 2017: 44). Özbekistan KP'nin Birinci Sekreteri Özbek kökenli olurken İkinci Sekreterler Rus veya Slav asıllı kişiler arasından seçilirdi (Kara, 1999: 95). İkinci Sekreterler Birinci Sekreterlere yardımcılık görevi üstlenseler de genellikle Birinci Sekreterlerden daha etkili konumda olmuşlardır. Parti politikalarının yerel düzeyde etkili bir şekilde uygulanmasını gözetme, atama ve görevden alma meselelerini denetleme, bölge yönetimini takip ederek merkezî makamlara raporlamakla sorumludurlar. Norling, İkinci Sekreterlerin konumunu ağır bir dille eleştirerek "nomenklatura" üzerinde kontrolü elinde tutan İkinci Sekreterlerin Moskova'nın "bekçi köpeği" olarak hareket ettiğini dile getirmektedir (Norling, 2017: 45). Bu durum Özbeklerin kendi topraklarında kimlikleri ve iradelerini ifade etme imkânlarından mahrum kaldıklarını ortaya koymaktadır. Böylece Özbekler "ikinci sınıf vatandaş" konumuna itilmiş olup kendi kimlikleri, kültürleri ve toplumsal değerlerini özgürce yansıtmaya fırsatından yoksun kalmışlardır. Rus yönetimi ve kültürünün baskın olduğu bu yapıda kendi kimliklerini savunma noktasında zorluklar yaşamalarına, toplumsal ve siyasi temsil açısından geri planda kalmalarına neden olmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse, Özbekistan SSC'de önemli mevkilerin çoğunluğunda merkez tarafından atanan Ruslar görev almaktaydı. Benzer şekilde diğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerdeki Komünist Partilerde, devlet dairelerinde, parti

dışındaki kuruluşlarda, orduda mühim pozisyonlarda Rus kökenliler bulunmaktaydı (Kara, 1999: 93).

Özbekistan Komünist Partisi'nin kurulmasının ardından yönetime Feyzullah Hocayev ve Akmal İkrarov geçmiş olup bu şahıslar ülkeyi halkın millî menfaat ve çıkarlarına uygun bir şekilde yönetmeye başlamıştır. Ancak bu millî mücadele Stalin'in başlattığı toplama kampları ve kolhozlaşma siyaseti sebebiyle uzun sürmemiştir. Toplama kampları (Gulag), Sovyetler Birliği'nde rejime muhalif görülen bireylerin zorla çalıştırıldığı ve ağır koşullarda yaşadığı ceza merkezleriydi. Kolhozlaşma ise, özel mülkiyetin ortadan kaldırılarak tarımsal üretimin devlet kontrolündeki kolektif çiftliklerde yürütülmesini amaçlayan bir politikaydı. Bu süreçte binlerce aydın, siyasetçi ve çiftçi "halk düşmanı" ilan edilerek sürgüne gönderilmiş veya idam edilmiş, tarımsal üretimin zorla kolektifleştirilmesi kıtlık ve ekonomik çöküşe yol açmıştır. 1936-1938 yıllarındaki Repressiya döneminde Hocayev ve İkrarov halkın millî çıkarları doğrultusunda faaliyet gösterdikleri için yargılanarak idam edilmiştir (Yarimoğlu, 2022: 43). İki önemli şahsın idamı sonrası 1937 yılında Stalin'in direktifiyle Osman Yusupov Komünist Partisinin başına geçmiştir. Yusupov yönetimi altında ülke tamamen Sovyetlerin güdümü altına girmiş olup Özbekistan'ın millî çıkarlarını korumak yerine Sovyetler lehine çalışmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası ÖZKP'de başa geçen Abdulkadir Muhiddinov halk için hizmet etmiş ve Özbeklerin millî değerlerinin muhafaza edilmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Ancak bu milliyetçi tutum, 1959 yılında Sovyetlerin onun yerine yönetime rejime sadık olan Şeref Reşidov'u getirmelerine sebep olmuştur (Kara, 1999: 96). Reşidov günümüz Özbekistan'ına etki eden önemli isimlerden biri olmuştur. Başlangıçta komünist sisteme sadakatle bağlı, Sovyet çıkarlarını öncelik olarak gören bir şahıs olmuştur. Özbek Türklerinin millî kültür ve değerlerinden arınarak Sovyetleşmesi konusunda gayret göstermiştir. Reşidov, yazar ve şairlere millîlik üzerinde bütünleşmek yerine, Sosyalist kültürün çatısı altında birleşmeyi desteklemiştir. Ne var ki 1970'lere gelin-

diğinde Reşidov'un fikirlerinde bir takım değişimler yaşanmıştır. Bu kapsamda yazı ve konuşmalarında Reşidov, Özbek Türklerinin millî kimliklerinin önemini vurgulamaya başlayacaktır (Saray, 2019: 370-371).

Devletin oluşum sürecindeki etkisi göz önüne alındığında, Sovyetlerin Özbekistan SSC'deki ekonomi ve sosyo-kültürel politikalarının incelenmesi de önemlidir. Lenin döneminde Yeni Ekonomik Politika-NEP ortaya atılmış olsa da Stalin'in başa geçmesiyle özel mülkiyet ve serbest teşebbüs ortadan kaldırılarak merkezî ekonomik model oluşturulmuştur. Beş yıllık planlar doğrultusunda Sovyet yönetiminin sözde tarımda verimliliği ve üretimi arttırmak amacıyla gerçekleştirdiği kolektifleştirme politikası Özbekistan SSC de dahil Türkistan bölgesinin ekonomisini Moskova'nın sıkı denetimi altına sokmuştur. Özbekistan SSC'de kolektifleştirilen topraklar 1928-29 yıllarında %1,2 iken 1932'de %68,2 1937'de %95 olmuş, kolhozların sayısı 1937'de 832'ye çıkmıştır. Kolektifleştirme aşamasında çeşitli zorluklar ve direnişler yaşanmıştır (Kara, 1999: 140). Bu süreç, Özbekistan gibi geçimini tarımdan sağlayan ülkeler için ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Sanayileşme ve endüstri sahasının gelişimine de ayrı önem veren Sovyetler, Özbekistan'ı bu bakımdan merkez olarak görmüşlerdi. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetlerin işgal edilen topraklarında bulunan fabrikalar güvence altına alınmak için Orta Asya'ya özellikle de Özbekistan'a taşınmıştır. Ülkede fabrikaların artması sanayi sektöründe büyük bir dönüşüme yol açmıştır. Buna paralel olarak işçi istihdamında önemli bir artış yaşanmıştır. Endüstriyel tesislerin hammaddelerin bulunduğu cumhuriyetler yerine farklı cumhuriyetlerde kurulmuş olması Özbekistan SSC de dahil olmak üzere SSCB içindeki ülkeleri Sovyetlere daha bağımlı hale getirmenin önemli bir aracı olarak belirlenmiştir (Hoşcan, 1992: 43). Örneğin, "Beyaz altın" olarak bilinen pamuk Sovyet Özbekistan'ında önemli yer tutmuş olup bu dönemde tahıl ürünleri yerine pamuk ekiminin arttırılması teşvik edilmiştir. Tahıl ürünlerini Rusya SFSC'den satın almaya başlayan ülke, Sovyetlerin pamuk tarlası hâline gelmiştir.

Bununla birlikte pamuklar Moskova'nın belirlediği fiyat üzerinden satılmak zorunda kalmış ve Moskova'da işlenerek yüksek fiyatlara mamul madde olarak tekrar Özbekistan SSC'ne satılmıştır (Gündüz, 2005: 8).

Moskova yönetimi “enternasyonalist” bir Marksist-Leninist siyasi ideolojiye sahip olduğunu ifade etmiş olmasına karşın gerçekte -etnisite, dil, kültür, gelenek bakımından- rejim bir Rus rejimidir ve Moskova'nın yönetimi, çoğunluğu farklı etnik yapıya sahip olan nüfus üzerinde fiilen Rus egemenliğine sahiptir. Rejim “halkların dostluğu” gibi retorik ifadelerle tezahür ederken ve gelişmiş sosyalizm, millî eşitlik, yeni bir “sovetski chelovek” yarattıklarını iddia ederken ironik bir şekilde Ruslar siyasi, ekonomik, askerî, kültürel alanlarda baskınlığını sürdürmeye devam etmişlerdir. Onların öne sürdüğü “sovetski chelovek” kavramı aslında Sovyet sınırları içinde bulunan çeşitli etnik yapıları Rus insanı olarak dönüştürmektir (Altstadt, 1989: 451). Söz konusu amaca erişmek üzere eğitim, dil, din gibi alanlarda düzenlemeler getirilmiştir. Türkistan'da bulunan tüm okullar ortadan kaldırılmış yerine yeni Sovyet okulları açılmıştır. 23 Ocak 1918 tarihinde “Kiliseyi Devletten, Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında” kararın çıkarılmasıyla eğitimin dinden arındırılması ve laikleştirilmesinin temelleri atılmıştır (Meral, 2015: 39). Rus dili ve edebiyatı okullarda zorunlu ders hâline getirilmiş ve Rusça zorunlu eğitim dili olmuştur (Hasanoğlu, 2015: 324). Rus okullarının Türkistan'da yayılması, yerel eğitim kurumlarının büyük çoğunluğunun kapatılması ve Rusçanın zorunlu dil hâline getirilmesiyle yerli halka seçenek bırakılmamıştır. Bu dönemde devlet idareleri ve üst kademelerde görev alabilmenin tek yolu iyi seviyede Rusça bilmektir. Bu nedenle Rusça eğitim veren kurullar daha prestijli konuma gelmiştir (Kara, 1999: 164). Dilin modernizasyonu, okuryazarlık seviyesinin artırılması için Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci başlatılmıştır. Bu çerçevede 1926 yılında Azerbaycan'ın Bakü şehrinde bir Türko-

loji Kongresi düzenlenmiştir.¹ Kongrede alınan en çarpıcı karar Türk halkları için ortak Latin alfabesine geçişe ilişkin alınan karar olmuştur (Koçak, 2016: 61-62). 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk önderliğinde Latin alfabesine geçiş yapılması Sovyet rejiminde tehdit algısı oluşturmuştur. Nitekim çok geçmeden Latinden Kiril alfabesine geçiş yapılmıştır. Alfabe değişikliği, Rusça terimlerin dile eklenmesi, Türk lehçelerindeki bazı terimlerin ortadan kaldırılması sonucunda yerel diller kendine özgü dil yapısını yitirmeye başlamıştır. Aynı zamanda her bir Türk lehçesinde bulunan küçük farklılıklar giderek artış göstermesiyle birbirinden uzak olan yeni dillere doğru evrilmeye başlamıştır (Gündüz, 2005: 6). Türkiye ile iletişimin de önüne geçilmesiyle birlikte yeni nesil, alfabe değişikliği öncesi yazılmış olan eser ve kaynakları anlamakta zorluk çekmeye başlamış kısa aralıklarla gerçekleşen alfabe değişimi nesiller arasında bir ölçüde kopukluk yaratmıştır. Halk, Kiril alfabesinin imla ve yazım kurallarındaki zorluklardan dolayı alışma konusunda sıkıntılar çekmiş olup duygu-düşüncelerini aktaramamak gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır (Kara, 1999: 170).

Sovyetleştirme sürecindeki en büyük tehditlerden biri de din olgusu olmuştur. Sovyetlerin çoğunu oluşturan Türk toplulukları nüfusunun yaklaşık %90'ı Müslüman dinine mensuptur (Koçak, 2016: 73). Marksist-Leninist düşünce sistemi gereği ülke çapında ateizm propagandaları yapılmıştır. Bilhassa "Repressiya" döneminde dinlerin temizlenmesi aşamasına geçilerek sert önlemler alınmıştır. Sovyet rejimi olayların seyrine göre farklı din politikaları yürütmüş, zaman zaman dinlere karşı olumlu tavır almış olsa da gerçekte hiçbir zaman dinlere özellikle İslam'a karşı destekleyici yaklaşım sergilememiştir. "Repressiya" olarak bilinen 1930'lu yıllarda Abdülhamid Çolpan, Abdullah Kadiri, Abdurrauf Fitrat gibi yazar ve şairler milli kimlik ve değerlerine sahip çıktıkları için bir takım suçlamalar gerekçe gösterilerek sürgüne, toplama kamplarına gönderilmiş veya ölüme mahkûm edilmiştir (Хамидов, 2016: 98).

¹ Bakü kongresi ilk uluslararası Türk Kurultayı olması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Çeşitli sebeplerden ötürü çöküş dönemine geçen Sovyetler Birliğini kurtarmak amacıyla 1985 sonrası Gorbaçov'un yürürlüğe koyduğu "Glasnost ve Perestroyka" politikaları birliğin dağılma sürecini engelleyememiştir. Uygulanan reformların getirdiği kısmi demokrasi, yalnızca bir kısım uzmanın bildiği Sovyetlere ilişkin bütün gerçekleri ortaya çıkarmıştır. Saklı tutulan katliamların ve sürgünlerin ortaya çıkmasıyla Birliğe bağlı cumhuriyetlerde milliyetçi oluşumlar baş göstermeye başlamıştır. Önce Baltık Cumhuriyetlerinde başlayan bu faaliyetler zamanla Orta Asya'ya yayılmış, Türkistan'da çeşitli eylem ve protestolar meydana gelmiştir. Sovyetler milliyetçi ayaklanmaları ortadan kaldırmak ve halkın dikkatini başka yöne çevirmek için Türk toplulukları arasında iç karışıklık yaratmayı planlamışlardı. Bu hedef doğrultusunda Özbekistan'da Fergana Olayı ve Oş çatışması meydana getirilmiştir (Khasan, 2023: 63). 1989 yılında Fergana vilayetinde iki kardeş halk Özbek ve Ahıska Türkleri arasında Sovyetlerin kışkırtmasıyla kanlı bir çatışma meydana gelmiştir. Aynı zamanda Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarının kesiştiği Fergana Vadisinde 1990 yılında Özbek ve Kırgızlar arasında Oş faciası ortaya çıkmıştır (Diyarbakırlıoğlu, 2021: 72). Çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmaya devam ederken 21 Haziran 1990 tarihinde Özbekistan Yüksek Sovyet'i yayımladığı bir deklarasyonla Özbekistan'ın egemenliğini ilan etmiştir. Ancak bu egemenlik Sovyetler Birliği'nden ayrılmayı ifade etmemekte olup Sovyetlere bağlı statüde ancak Özbek anayasası, kanunlarının üstünlüğü, iç ve dış politika Özbekistan'ın yönetimi altında olacaktı (Armaoğlu, 2020: 709). Sovyetlerin dağılmasını önlemek için yapılan askerî darbe girişiminin başarısız olmasıyla birlikte Türk cumhuriyetleri birer birer bağımsızlığını ilan etmeye başlamıştır. Sonuç itibarıyla, Özbekistan bağımsızlığı 31 Ağustos 1991 tarihinde parlamentoda yasayla kabul edilerek ilan edilmiştir. Özbekistan Komünist Partisi de kendini lağvederek Demokratik Parti adını almıştır. Söz konusu tarihten itibaren uluslararası sistemde yeni bir devlet meydana gelmiş ve bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti kurulmuştur.

Sonuç

Orta Asya'nın kalpgahında yer alan Özbekistan gerek coğrafi potansiyeli, yer altı kaynakları gerek kültürü, tarihî bakımından öne çıkan devletlerden biridir. Bu coğrafya üzerinde tarihsel süreç içerisinde büyük devletler kurulmuş, yeşermiş ve yıkılmıştır. Bölgenin çeşitli devletlere ev sahipliği yapması Özbekistan'ı kültürler kavşağı hâline getirmesinin yanı sıra muazzam devletçilik tecrübesi kazandırmıştır. Karahanlılar, Timurlular, Şeybaniler ve Hanlıkların bölgede uzun süre hakimiyet kurmaları, Türkistan'ın tarih boyunca yönetsel deneyim kazanmasına, siyasi ve askerî gücünü pekiştirmesine olanak sağlarken, aynı zamanda Özbek kimliğinin oluşumunda ve gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır.

Tarihten Sovyetlerin dağılımına dek Türkistan topraklarında yaşanan bütün gelişmeler Özbek Türklerinin kimliklerinin şekillenmesi ve siyasal organizasyon kabiliyetinin adım adım pekişmesine sebep olmuştur. Özbekler, yerleşik hayata geçmeden önce konar-göçer kültürün özelliklerini taşıırken, 15. yüzyılın ortalarında Özbek boylarını birleştiren Ebu'l Hayr Han'ın öncülüğünde kuzeyden güneye ilerleyerek merkezîleşmenin temelini atmış, Özbek devletinin sağlam bir zemine inşa edilmesini sağlamıştır. Bu süreçte Özbek kabile konfederasyonunun parçalanması günümüz Özbek boyunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özbeklerin Deşt-i Kıpçak'tan güneye inmeleri, kimlikleri ve yönetim anlayışında büyük değişikliklerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Her ne kadar yerleşik halkın kültürüne karşı kendilerini korumaya çalışsalar da bölgenin yerlisi olan İranlıların kültürlerinin etkisi altında kalmaktan kaçınamamışlardır. İran medeniyetinin etkisi öyle derin olmuştur ki Özbek Türklerinin kimliklerinin bir parçası hâline gelmiş olup günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Türk boyları yerleşik hayata geçerken İran faktörünün yanı sıra İslam dininin de hem devlet anlayışı hem kimlikleri üzerinde etkisi olmuştur. Özbeklerin diğer Türk boylarına göre yerleşik hayata erken geçmeleri İslam dinini de diğerlerine kıyasla erken benimsemelerine sebep olmuştur. İslam

Özbeklerin hayatında önemli bir yere sahip olmuş olup kimliklerinin vazgeçilmez parçası hâline gelmiştir. Öyle ki bölgede İslam'a önemli katkılar sağlayan din adamları yetişmiş, dinî eğitim için Semerkant, Buhara gibi şehirlerde birçok medreseler kurulmuştur. Bunlar Özbek kolektif kimliğinin güçlenmesinde tarihsel bir misyon üstlenmiştir. İslami değerler devlet yönetiminde de belirleyici olmuş olup, Özbek devletlerinin yönetim mekanizmaları bu doğrultuda şekillenmiştir.

Türkistan coğrafyasında kurulan Timurlu İmparatorluğu ve kurucusu Emir Timur, Özbek devlet geleneğinin önemli bir parçasını oluşturmuş ve bu geleneğin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Timur'un askerî zekâsı ve yönetim kabiliyeti, bölgedeki idari ve siyasal sistemin gelişimine yön vermiştir. Ayrıca, Timur'un kültürel mirası ve devlet yönetim felsefesi, Özbek kimliğinin gelişiminde ve millî bilincin güçlenmesinde belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Timurlular bölgedeki bir diğer güç olan Şeybanilerle savaş hâlinde olsalar da her ikisi de Türkistan mirasının ayrılmaz parçalarıdır. Her iki devlet de Türkistan'ın siyasi ve kültürel gelişimine katkı sağlayan, kendinden önemli izler bırakan devletlerdir. Hem Timurluların hem de Şeybaniler'in yöneticileri Türkistanlıların Özbek kimliği bilincinin güçlenmesine katkı sağlayan millî şahsiyetlerdir.

Şeybaniler'in zayıflamasıyla ortaya çıkan Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları da bölgede başat aktör olmaya devam etmiştir. Hanlıkların güçlü yöneticileriyle birlikte zaman zaman zayıf Hanların da yönetimde bulunması bölgenin yönetsel birikimine hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle katkı sağlamıştır. 19. yüzyılda Hanlıkların birlik olma bilincinden uzak olması sebebiyle Özbek Türklerinin yüzyıllardır süregelen devlet geleneklerinin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Ancak özgürlüklerine düşkün olan Türkler Bolşevik ihtilali ardından kendi idari yapılarını kurmuş olsalar da Rus yönetimi tarafından bu yapılara son verilmiştir. 1924 yılında Türkistan sınırlarının çizilmesi Türk tarihinde derin iz bırakmıştır. Türk boyları, millî kimlikten

arındırma amacıyla uygulanan “Homo Sovieticus” inşası aşamasında çeşitli baskı ve zorbalıklara, sindirme politikalarına maruz kalmıştır. Bu süreçte Dinsizleştirme ve Sovyetleştirme politikalarına karşı Özbek Türkleri ciddi direnç göstermiştir. Zira diğer Türk boylarına nazaran İslam’ın çok daha iyi benimsendiği Türk boyu Özbeklerdi. Bu asimilasyon dönemi Özbeklerin kimliklerine ve dinlerine daha çok sarılmalarına sebep olmuştur. Diğer bir deyişle asimilasyon politikaları Ceditçilerin de faaliyetleriyle birlikte Özbekler de dâhil olmak üzere Türk boylarının kimlik farkındalık düzeyinin artmasına yol açmıştır. Ceditçilerin Sovyetlerin kimlikten arındırma siyasetine karşı direniş faaliyetlerinin Türk boyları arasında birlik ve dayanışmanın daha da pekişmesine yol açtığını görmek mümkündür. Türk halkları Sovyetlerin çatısı altında olmasına rağmen ortak alfabe çalışmaları yürütmüştür. Türk kimliğinden koparılmasına olabildiğince direnmiş olsalar da halkın önderleri olan birçok Ceditçilerin katledilmesiyle direnişlerde azalma olmuştur.

Yönetimsel olarak incelendiğinde Özbekistan SSC merkez yönergesi istikametinde faaliyette bulunmak mecburiyetinde olmuştur. Tarih boyunca kendi çıkarları için çalışan Türkistan artık Sovyetler’in önceliklerine hizmet etmek durumundaydı. Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreterlerinin Özbek olmasına karşın Slav asıllı İkinci Sekreterler tarafınca denetlenmesi Özbeklerin kendi topraklarında kimlikleri ve iradelerini ifade etme noktasında kısıtlamalarla karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştur. Böylece Özbekler “ikinci sınıf vatandaş” konumuna itilmiş olup kendi kimlikleri, kültürleri ve toplumsal değerlerini özgürce yansıtmaya fırsatından mahrum bırakılmıştır. Rus yönetimi ve kültürünün baskın olduğu bu yapıda Özbeklerin kimliklerini savunma konusunda zorluklar yaşadığını, toplumsal ve siyasal temsil açısından göz ardı edildiğini görmek mümkündür. Ancak 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığına kavuşan Özbekistan ulus-devlet olarak tekrar devletçilik geleneğini devam ettirme fırsatı elde etmiştir.

Kaynakça

- Allworth, E. (1990). *Modern Uzbeks*. Hoover Institution Press.
- Altstadt, A. L. (1989). Nationality Education Policy in the Russian Empire and the Soviet Union. *Journal of Institute of Muslim Minority Affairs*, 10(2): 450-463.
- Armaoğlu, F. (2020). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Avcı, E. (2024). İslam'ın Özbek Kimliği Üzerinde Etkisi. *Tesam Akademi Dergisi*, 11(2): 517-555.
- Barthold, W. (2015). *Uluğ Bey ve Zamanı* (çev. İ. Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayrakdar, O. K.; Aydemir Baş, F. B. & Çevikel, Ş. (2022). Ulus Kent Kimliğinin Oluşumunda Meydanların Rolü Üzerine Bir Değerlendirme: Bakü Örneği. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4(8): 939-52.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24): 51-78.
- Dadakhon, K. G. (2023). *Özbekistan Cumhuriyeti: İnşası, Gelişimi ve Türk Devletleri Politikası (1991-2023)*. (Yüksek Lisans Tezi), Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Dılmaç, T. (2019). *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Diyanbakırloğlu, K. (2021). Sovyetler Birliği'nde Dağılmaya Giden Sürecin Türk Cumhuriyetlere Yansımaları: Dönemler ve Değişim Dinamikleri. *Kapadokya Akademik Bakış*, 5(2): 62-82.
- Eravcı, A. (2021). *Tarihsel Süreçte Özbekistan*. Özbekistan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: 1-24.
- Gleason, G. (2014). "Orta Asya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları", https://www.altayli.net/orta-asyada-1924-sinir-duzenlemeleri-modern-sinir-iliskilerinin-tarihi-boyutlari.html#_edn15
- Gömeç, S. Y. (2018). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gündüz, A. (2005). 1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 6(1): 1-12.
- Gürbüz, Y. E. (2019). Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(2): 277-301.
- Hasanoğlu, İ. (2015). Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(1): 311-340.

- Hatunoğlu, N. ve Tomarca, G. (2023). Özbek Kimliğinin Oluşum Süreci ve Lakaylar. *Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2): 167-180.
- Hayit, B. (2018). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hoşcani M. (1992). *Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizi ve Dünya Ekonomisiyle Uyumlarında Türkiye'nin Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kamalova, Z. (2017). Özbeklerin Ulusal Oluşumu. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 160-173.
- Kara, F. (1999). *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*. (Doktora Tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kerimov, H. (2019). *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*. (Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, M. (2016). *Sovyetlerin Orta Asya (Türkistan)'da Uyguladığı Kültür Politikaları (1917-1953)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meral, M. R. (2015). *Milli Türkistan Dergisine Göre Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki Eğitim ve Kültür Politikaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Norling, N. (2017). *Party Problems and Fanctionalism in Soviet Uzbekistan: Evidence from the Communist Party Archives*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Ocak, A. Y. (2016). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, S. (2012). *The Bukharan Emirate and Turkestan Under Russian Rule in The Revolutionary Era: 1917-1924*. (Master's Thesis) Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent University Department of International Relations.
- Saray, M. (2019). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sodiqov, H. & Jo'rayev, N. (2011). *O'zbekiston Tarixi*. Toshkent: «Sharq» Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.
- Subtelny, M. E. (1994). *The Symbiosis of Turk and Tajik*. Central Asia İn Historical Perspective.
- Tuğ, K. (2019). Özbek Han'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenışı ve Bazı Özbek Boyları. *Akademik Matbuat*, 3(2): 46-56.
- University of Texas Libraries, <https://maps.lib.utexas.edu/maps/commonwealth.html> [Erişim tarihi: 30.11.2024].

- Yalçınkaya, A. (2021). Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856-1922). İstanbul: Divan Kitap Matbaacılık.
- Yarimoğlu, S. (2022). Milliyetler Meselesi Temelinde Orta Asya'daki Sovyet Politikaları. Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, 4(1): 31-60.
- Yıldız, M. (2021). Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri. 20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık: 247-284.
- Yılmaz, S. (2018). Günümüz Özbek Kimliğinin Oluşumuna Timur ve Ankara Savaşı'nın Etkileri. Çubuk ve Çevresi II. Uluslararası Sempozyumu. Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları: 75-86.
- Хамидов, О.А. (2016). История Узбекистана, Термезский государственный университет кафедра истории Узбекистана, Термез.